

Zenonas Ivinskis. LIETUVA IR ŽYDAI ISTORIJOJE ŠVIESOJE

- I. Įvadas: trumpi metodiniai paaiškinimai.
- II. Žydai Lietuvos valstybėje iki jos padalinimų.
- III. Lietuvių ir žydų santykiai, valdant rusams (1795 - 1915).
- IV. Žydų vaidmuo nepriklausomoje Lietuvoje.
- V. Žydų genocidas 1941-44.
- VI. Baigiamosios išvados.

Paskaita XVIII Lietuviškųjų studijų savaitėje 1971 liepos 22 Stuttgart – Hohenheim

I. Įvadas: trumpi metodiniai paaiškinimai

Mūsų tema liečia dviejų tautų, lietuvių ir žydų, santykius. Daug kartų yra buvę nagrinėti lietuvių santykiai su įvairiomis kaimyninėmis tautomis, būtent, su rusais, vokiečiais, gudais, lenkais, latviais. Kalbant apie šios rūšies santykius, turima paprastai galvoje vieną šalia kitos gyvenančias tautas. Jos esti apręžto gyvenamojo ploto ir įvairiais būdais bendrauja per etnografinę ar valstybinę sieną. Tad galima būtų, pvz., skirti atskiras specialias studijas lietuvių politinių ar etnografinių sienų istorijai su kaimynais vokiečiais, lenkais, gudais, latviais. O kur dar įvairios tokių kaimyninių santykių formos politinėje, kultūrinėje, ūkinėje srityje?

Visai kitoje padėtyje atsidiuriame, kalbėdami apie lietuvių tautos santykius su žydais. Jie gyveno diasporoje, vadinasi, stipriai išsibarstę po visą pagrindinį lietuvių tautos plotą. Tai buvo valstybinės tautos santykis su tautine mažuma, kuri šiuo atveju tesudarė vos vieną 14-ją visų gyventojų dalį. Nepriklausomojoje Lietuvoje iki 1939 m. izraelitų tikėjimo gyventojų tebuvo 7,3%. Jų staiga padaugėjo 4 procentais, kai Lietuva savitarpiniu pagalbos paktu su Sovietų Sąjunga (1939 spalio 10) atgavo savo istorinę sostinę su Vilniaus krašto dalimi. Vien Vilniuje, vadinamame "žydų

Jeruzale", buvo daugiau negu 80.000 žydų, t. y. trečdalis visų miesto gyventojų. Tuo būdu Lietuvoje žydų pakilo iki 11%, kaip kitados, kad buvo buvę prieš I pasaulinį karą Kauno ir Vilniaus gubernijose, kur kas 9-10 žmogus buvo žydas.

Žydų diaspora Lietuvoje tačiau nebuvo tos rūšies, kaip kurios nors konfesijos išpažinėjų mažuma, išsibarsčiusi plačioje vyraujančios religijos gyventojų masėje. Lietuvos žydai paskutinius šimtmečius savo dauguma telkėsi beveik uždaroje gyvenvietėse: miestuose, miesteliuose ir bažnytkaimiuose. Pats tad gyvenimas sukūrė ir net padiktavo lietuvių ir žydo santykiavimo formas. Lietuvis dažniausiai sutikdavo žydą jo krautuvėje, jo nuosavoje įmonėje, amatininko dirbtuvėje, kaip gydytoją, dantistą, vaistininką, advokatą, smuklininką ar keliaujančią kaimo pirklį. Tai reiškia, kad žydo santykiavimas su lietuviais pirmoje eilėje buvo paremtas ūkiniu interesu.

Šios dvi tautos nesidomėjo viena kitos kultūrinio gyvenimu, ir tik labai nedaug išimčių nurodysime paskutinį nepriklausomybės dešimtmetį.

Išpažinimas Mozės religijos, kuri žydams daug šimtmečių padėjo išsilaikyti kaip uždara etninė grupė, ir Lietuvoje juos aiškiai atsiejo nuo krašto gyventojų krikščionių, pirmoje vietoje katalikų. Kiekvieną "perkrikštą" žydai persekiavo ir išskirdavo iš savo bendruomenės, o iš krikščionių pašamonės vis dar nebuvo pranykęs vidurinių amžių taip skaudžiai išpopuliarintas žydų smerkimas, esą jie kalti, Kristų nužudę. Taip buvo konfesiniu atžvilgiu. Bet ir kalbiniu atžvilgiu negalėjo būti nuoširdaus bendravimo tarp žydo ir lietuvių. Išskyrus retas išimtis, nepriklausomybės metais eilinis žydas tik tiek tepramokdavo lietuviškai, kiek jį versdavo ūkinis reikalas. O lietuviui žydų šnekamoji "jidiš", arba "idiš", liko visai svetima. Šios kalbos, kuri apvaldė žydų gyvenamus Rytų Europos plotus nuo Baltijos iki Juodosios jūros, pagrindu buvo vidurinių amžių aukštaičių vokiečių (tiksliau frankų) kalba. Ją žydai atsinešė ir Lietuvon. Lietuvis "jidiš", kurion pateko ir lietuviškų žodžių, nesimokė. Tik labai retas lietuvis šviesuolis, sakysime, paskaitydavo visą nepriklausomybės laiką Kaune ėjusį gana gerą dienraštį "Di Idiše Stime" (Žydų Balsas). Lietuviui svetima buvo "idiš" spauda dar ir todėl, kad ji vartojo hebrajų raidyną, ivestą "idiš raštuos na jau XVI amžiuje.

Lietuvoje žydai ir lietuviai šimtmečius tad gyveno vieni šalia kitų kaip dvi uždaros bendruomenės. Pirmieji, žinoma, turėjo svetimoje žemėje susirasti ir užsitikrinti visų pirma kasdieninę egzistenciją. Tai jie padarė, parodydami daug sugebėjimo. Antrieji gi tautinio atgimimo metu pajuto, kad reikia siekti ir ūkinio susipratimo, t. y. pradėti užimti prarastas vietas amatuose ir prekyboje, seniai patekusiose į žydų rankas. Šitas susipratimas, kurio negalima tapatinti su antisemitizmu, stiprėjo iki paskutinio nepriklausomybės dešimtmečio.

Šia prasme bei linkme paskelbė atsišaukimą lietuvių spaudoje 1969 gegužės mėn. ir buvo pradėjęs rinkti medžiagą apie lietuvių žydų gelbėtojus per anksti akis užmerkęs uolus mūsų istorikas Pranas Pauliukonis. Plačiai užsimojęs dabar tą darbą varo dr. Domas Jasaitis. Apie žydų genocidą Lietuvoje spaudai knygą yra paruošęs dr. J. Pajaujis. Šitokie nauji dokumentiniai įnašai dar labiau padės atremti iš žydų autorių neretai girdimus subjektyvius kaltinimus, skubotus ir netiksliai suformuluotus užsipuolimus lietuvių atžvilgiu. Tai pavyksta juo lengviau, ypač rašant apie Kauno ir Vilniaus getus II pasaulinio karo metu, kadangi iš lietuvių pusės didžiosiomis kalbomis iki šiol dar nieko reikšmingesnio nėra spėta

padaryti. O kas pačių lietuvių spaudoje šiuo reikalu rašinėta, liko žydų autoriams, kaip nevienam atveju teko įsitikinti, tur būt, visai nežinoma.

Nebandysime čia eiti diskusijų su žydų autoriais. Tam reikėtų daug laiko. Net ir mūsų trumpuotėje gerokai spragotoje apžvalgoje neturime galimybės panaudoti visos turimos medžiagos. Nė iš tolo neįmanoma čia apžvelgti net dalelės tų gausių studijų, atsiminimų ir kitų įvairių knygų, kurias žydai per ketvirtį šimtmečio yra išleidę. Jų skaičius dar pagausėja, atsimenant, kad ir bendruose žydų raštuose apie jų naikinimą II pakulinio karo metu paprastai liečiama ir Lietuva: minimas Lietuvos žydų likimas, aprašomi trys jų getai Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose.

Nuo anų slogių įvykių pradžios yra prabėgę lygiai trejetas dešimtmečių. Tai vienos kartos perspektyva. Bet turime turėti drąsos ir iš esmės kalbėti lietuvių - žydų santykių tema. Žinoma, reikia stengtis objektyviai vertinti faktus. Tai reikia daryti, žiūrint ne tik į kitų veidrodžius, kurie dažniausiai težino subjektyvius perdėjimus ir vienašališkus kaltinimus, bet ir į savąjį. Turime galvoje ne vien tik žydų spaudą, bet pačioje okupuotoje Lietuvoje propagandos tikslais vis tebekartojamus nuvalkiotus kaltinimus 1941 metų sukilėliams - partizanams ir jų vardu veikusiai Laikinajai Lietuvos vyriausybei, išreiškusiai tikrąją lietuvių tautos valią ir jos norą būti nepriklausoma.

Čia reikia įterpti trumpą paaiškinimą. 1944 Lietuvon vėl grįžęs jos okupantas turėjo ir toliau stengtis suniekinti gyventojų akyse nepriklausomą Lietuvą ir visas pastangas jai atstatyti. Šito plano rėmuose tuoj buvo naujai "perrašyta" ir Lietuvos istorija. Komunistinės istoriografijos tezės savo visumoje buvo dar kartą išdėstytos 1969 lapkričio pradžioje Vilniuje įvykusioj "Pabaltijo istorikų mokslinėj sesijoj", suorganizuotoj Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto. To instituto direktorius prof. J. Žiugžda iškilmingai pakartojo, kad komunistų akyse tikroji Lietuvos liaudies valios suverenumo nešėja tebusi laikinoji revoliucinė vyriausybė, kuriai vadovavęs V. Kapsukas - Mickevičius. Paneigiant bet kokią politinę Vasario 16 akto reikšmę, sakoma, esą Lietuvos valstybingumą teatkūręs liaudies masių judėjimas. Tad tikrasis Lietuvos valstybingumo aktas tesąs Kapsuko manifestas, kurį jis paskelbė 1918 gruodžio 16. Gausiais atsiminimais ir archyvine medžiaga paremta naujo istorijos instituto direktoriaus Br. Vaitkevičiaus stambi disertacija "Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-19 metais" (išleista 1917 spalio mėnesio revoliucijos pusšimčiui paminėti), kalba irgi tik apie suvereninę Tarybų Lietuvą. Tik imperialistinės intervencinės jėgos esą jos valdžią laikinai su-žlugdžiusios. Bet liaudis, kai tik pasitaikė proga — taip nuolat teigiama — vėl pareiškusi savo valią ir atstačiusi sutrukdytą suverenumą.

Tokia komunistinė tezė jokiū būdu negali pakęsti tikrojo Lietuvos valstybingumo istorijos faktų. Valstybingumo idėjos gynėjai ir kovotojai už nepriklausomą Lietuvą turėjo būti gyventojų akyse sukompromituoti. Tad nuo 1944 m. antrosios pusės tiek spauda, tiek radijas ir televizija nuolat kartoja, o knygose vis teberašoma, kad sukilėliai ir partizanai, skaityk: "buržuaziniai nacionalistai ir hitleriniai pakalikai", tesą buvę aktyvūs "Einsatzkomandų" ir kitų žydams naikinti dalinių bendradarbiai. Kovotojas už Lietuvos laisvę yra padaromas nusikaltėliu. Jam yra priklijuojama "bandito" ir "žydų šaudytojo" etiketė. Dvi pernai (1970) Vilniuje išleistos knygos (A. Rakūno "Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją" ir Rozausko redaguota anglų kalba "Documents accuse") dar kartą įrodo, kad 1941 metų sukilimo ir hitlerinių dalinių vykdyto žydų žudymo klausimais visiškai tebetruksta reikalingo istorinio pagrindo.

Mūsosios apžvalgos centre yra lietuvių ir žydų santykiai istorijos eigoje, skiriant daugiau dėmesio naujesiems laikams, t. y. XIX amžiui. Ilgiausiai sustosime ties nepriklausomybės laikų dešimtmečiais, užbaigdami žydų tautažudyste.

Štai trumpas planas, kuriam reikiama išvystyti reikėtų žymiai daugiau laiko ir gilesnio pasiruošimo. Tačiau abejoju, ar kam šiandien galėtų pasisekti lietuvių ir žydų santykių klausimu pateikti visus patenkinančią mokslinę studiją. Manasis bandymas todėl yra irgi gana netobulas. Bet čia pat turiu pridurti, kad daugelis kitų tuo klausimu rašiusių autorių, vienašališkai nurodydami kitų klaidas, užmiršo pateikti šiuo atžvilgiu reikalingų faktų apie savą tautą. Turėkime vilties, kad ateis laikas, kai didesnėje laiko perspektyvoje bus galima apie tuos santykius rašyti ir diskutuoti jau sine ira et studio. Jeigu mano trumpas žvilgsnis į lietuvių ir žydų santykių istoriją nors kiek šiam reikalui pasitarnaus, būsiu savo uždavinį atlikęs.

II. Žydai Lietuvos valstybėje iki jos padalijimų

Pirmųjų žydų šeimų atsikraustymas Lietuvon (1388-89) yra siejamas su Vytauto vardu. Tada jis buvo dar tik dalinis kunigaikštis Lenkijoje karaliaujančio Jogailos malone ir su savo pusbroliu ruošėsi naujai kovai. Iš tų metų ir yra minimos trys pirmosios Vytauto privilegijos, suteiktos Lietuvos Brastos, Trakų ir Gardino jaunoms žydų bendruomenėms. Tų privilegijų autentiškumu, ypač tikrumu Vytauto dokumento Trakų žydams, pagrįstai galima abejoti, nes Kęstutaitis Trakus atgavo tik antrąkart grįžęs iš Ordino ir susitaikęs su Jogaila, būtent, 1392 m. Tačiau jei tos privilegijos ir būtų buvusios Vytauto vardu surašytos ne 1388-89 m., bet žymiai vėliau, tai vis tiek nėra abejonės, kad jau tuo metu Vytauto žinia ar jo kvietimu į jo valdas atvyko žydų iš Lenkijos. Jie jam, turinčiam savų drąsių ūkinių planų, pasirodė esą gana reikalingi. Kiek jų Vytauto laikais buvo, nežinome. Atrodo, kad valdovas jų daugiau turėjo savo mėgstamuose Trakuose. Dažnai minimas Flandrijos kanauninkas Gilbert de Lan-roy 1414 m. Trakuose radęs jau "grant quantite de juif. i

Žydai daug nusimanė pinigų srityje. Tarp jų buvo, pvz., patyrusių amatininkų, kurie sugebėjo pinigus kalti. Bet žydai gebėjo verstis ir pinigų mainais: jie juos keisdavo, o svarbiausia — skolindavo. Tokiomis

ūkinėmis funkcijomis žydai jau buvo pasižymėję nuo XIII a. antrosios pusės Čekijoje ir Lenkijoje, nekalbant apie Vakarų Europos kraštus. Pagal Didžiosios Lenkijos kunigaikščio Boleslovo Pamaldžiojo o savo žemių žydams 1264 m. duotą privilegiją, kuri tapo tipišku pavyzdžiu ateičiai, jie galėjo gyventi pagal savo žydiškąją teisę (Judenrecht). Žydams buvo leidžiama laisvai išpažinti savo tikėjimą, turėti savo maldos namų ir kapinių. Žydai buvo betarpiškai valdovo pavaldiniai. Valdovas vienas teturėjo galios apdėti juos mokesčiais ir teisti.

Žinomas lenkų kultūros istorikas A. Bruckneris yra pažymėjęs, kad Bažnyčia esanti stipriai prisidėjusi prie žydų praturtėjimo.² Ir Lietuvoje žydams teko kredito monopolis, nes ir čia Bažnyčia draudė krikščionims už paskolintus pinigus procentų imti. Viduriniais amžiais Bažnyčia, laikydama pinigą naudojamu dalyku, kaip pienas, duona, aliejus, draudė reikalauti daugiau, negu buvo paskolinama, nes sunaudojamas dalykas padengia tik skolininko nepriteklių, bet neteikia jam naudos. Todėl krikščionis už paskolintus pinigus neturėjo teisės imti daugiau, negu buvo davęs.

Bet gyvenimas be kredito jau ir anais laikais buvo jokių būdu neįmanomas. Šiton spragon įsiterpė žydai, kadangi Bažnyčios įsakymai jų nesaistė, ir skolino pinigus, imdami procentus. Mes tik iš ano meto Vakarų Europos (ypač Vokietijos) ir Lenkijos šaltinių autentiškai sužinome, kad procentai tada buvę daug didesni negu šiandieniai. Užstatan žydai neturėję teisės imti tik bažnytinių ir sukruvintų daiktų. Pinigų skolinimo srityje žydai turėjo jau ilgą tradicijas ir daug patirties. Jų veiklos laukas Lietuvoje todėl greitai plito.

Jau Kazimiero Jogailaičio laikais (1440-1492) sutinkame žydų muitininkų. Čia reikia poros paaiškinamųjų žodžių. Plati Lietuvos valstybė turėjo visą eilę pasienio ir vidaus muitinių, kuriose nuo išvežamųjų ir įvežamųjų prekių būdavo imami muitai valdovo naudai. Jau tuo metu pajamos iš muitinių buvo pastovios, nes Lietuva Vakarų pasienyje nuo Vytauto laikų, tiksliau nuo Melno sutarties (1422), turėjo ilgalaikę taiką. Tad pagyvėjo įvairios miško medžiagos, kailių, javų prekyba. Dancigas, tasai žymus prekybos tarpininkas taip Rytų ir Vakarų Europos, įsisteigė Kaune net savo prekybos kontorą. Nemunu, kaip ypač patogiu vandens keliu, tada buvo eksportuojamos masinės prekės (pelenai, rąstai, lentos ir kita miško medžiaga), kurios visos turėjo tiksliai nustatytus maito tarifus. Čia garsėjo, pvz., Kauno ir Jurbarko maitinės.

Didžiajam Lietuvos kunigaikščiui, kuriam anuo metu vis reikėdavo pinigų, daug patogiau buvo iš karto ir iš anksto gauti savo išdui maitinės nuomos sumą. O tada jau buvo muitininko reikalas, kuriam maitinė būdavo atiduodama nustatytam metų skaičiui — nuo pravežamų prekių ne tik atsiimti sumokėtus nuomos pinigus, bet ir gerokai pasipelnyti. Atrodo, kad muitinių nuo-mojimas Lietuvoje yra buvęs iš tikro pelningas dalykas, nes vis daugiau žydų darėsi muitinių nuomininkai. Nesileisdami čia į atskirus atvejus, galime nurodyti iš didžiojo Lietuvos kunigaikščio archyvo, t. y. Lietuvos Metrikos, jau išrinktus autentiškus dokumentus. Kas tais ir kitais klausimais, kuriuos čia tik prabėgomis teliesime, norėtų plačiau susipažinti, tepastudijuoja teisės istoriko A. Janulaičio knyga: "Žydai Lietuvoje. Bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV-XIX amžiuje. Kaunas 1923". Pagrindinius šaltinius ir tyrinėjimus apie Lietuvos žydus yra išleidęs Sergejus Beržadskis.³ Dar reikėtų pridurti ir stambų gudo V. M. Dovnaro-Zapol'skio veikalą apie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės valstybinį ūkį Jogailaičių laikais.⁴

Nors tikrasis žydų ūkinio įsigalėjimo amžius buvo XVI šimtmetis, bet jie jau ir Vytauto laikais buvo padarę gerą pradžią, pereidami nuo pinigų mainų ir jų skolinimo ir į užsienio prekybą. Štai 1417 m. Vytautas rašo Ordino komturui Dancige laišką, prašydamas pasirūpinti, kad Lucko žydai (Jokūbui Šolomič) būtų sumokėta 5 450 markių skola. Toliau žydai vis daugiau išseina aikštėn kaip prekybininkai, palaikę ryšius su Dancigu. 1423 m. Vytautas vėl turėjo tarpininkauti, kad Lietuvos žydai Abraomui Bossermeyn būtų leista ten netrukdomai verstis prekyboje Vėliau Trakų ir kitų bendruomenių žydai Dancige prekiaavo jau laisvai. Čia ypač pasižymėjo Lietuvos Brasta, kuri greitai tapo stambiausiu žydų centru Lietuvoje, išvysčiusi, be kitko, prekybą ne tik su Prūsais, bet ir su Lenkija.⁷

Ūkinis žydų įsitvirtinimas Lietuvoje nebuvo be kliuvinių. Anais šimtmečiais beveik visų Europos kraštų žydams buvo būdinga tai, kad jie susilaukdavo reakcijos. Taip buvo ir Lietuvoje. Kai žydams vis daugiau įsiskolino ne tik Lietuvos kilmingieji, bet ir pats valstybės išdas, kilo pavydo ir nepasitenkinimo, esą žydai Lietuvoje per greitai praturtėję. Nepasitenkinimas bėdos atveju patogiais kreditoriais ypač didėdavo, kai reikėdavo gražinti skolas. Nuotaikos prieš žydus būdavo žadinamos vidurinių amžių pasakomis. Viena iš jų, išsilaikiusi iki pat XX a. ir Lietuvoje, įvairiais pagražinimais plisdavo žmonėse: esą žydai velykinei savo neraugintai duonai ("maces") kepti naudoją krikščionių vaikų kraują. Nors tokios istorijos ir buvo išmonės, jos tačiau tvirtai laikėsi žmonių vaizduotėje. Kad tokie kaltinimai buvo žinomi ir senais laikais, matyti, pvz., ir iš žydams duotų Vytauto privilegijų: jose draudžiama teismo bausmėmis žydus kaltinti, esą jie naudoją krikščionių kraują.

Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Aleksandro įsakymu 1495 m. žydai, kurių tada dar palyginti nedaug tebuvo, buvo išvaryti Lenkijon. Ten valdė Aleksandro brolis Jonas Albrechtas. Bet kai, 1501 m. šiam mirus, Aleksandras tapo ir Lenkijos karaliumi, sunku jam buvo be žydų išsiversti, juo labiau, kad karui su uošviu, Maskvos valdovu Jonu III, jam skubiai reikėjo pinigų. 1503 m. žydai grįžo Lietuvon ir atgavo iš kilmingųjų — tik ne iš valdovo — jiems priklausančias skolas. Dabar jie dar tvirtai susiorganizavo į daug teisių turinčius kahalus, kurių kiekvienas rinkdavosi savą rabiną. Greitai augančios kahalų sujungė žydų seimai, vadinamieji "vaad". Žygimanto Augusto laikais žydų Lietuvoje jau buvo apie 10.000. Jų skaičius padidėjo, kai Lietuvos soste esąs šis paskutinis Gediminaitis priėmė iš Čekijos išvartų žydų.

Leisdami vis giliau šaknis į ūkinį Lietuvos gyvenimą, žydai daugiausia gyveno miestuose. Pvz. iki pat XVII a. (tai patvirtina mums, be kitko, ir miestelių gyventojų sąrašai — inventoriai) žydų iš viso nebuvo tada

dar didesnių miestų neturinčioje Žemaitijoje. Bet šiaipjau jų ūkinis pajėgumas augo, o užsiėmimai, kuriais jie vertėsi, plėtėjo. Žydų autoritetas pakilo, kai XV a. gale iš totorių nuniokoto Kijevo į Lietuvą atsikraustė gabi bankininkų - prekybininkų Jozefavičių šeima, priėmusi stačiatikių tikėjimą.

Jonas Abromas Jozefavičius, sąžiningai praturtėjęs iš gana pelningos Kauno muitinės ir kitų nuomų, įgijo tokį didelį valdovo Žygimanto Senojo pasitikėjimą, jog buvo ne tik padarytas kilminguoju (įbajorintas), bet 1509 m. net paskirtas Lietuvos išdininku, mūsiškai kalbant, finansų ministru. Visa Ponų Taryba tada vertino didelius finansinius Jozefavičiaus gabumus, ypač kad Lietuvos išdas nesibaigiančio karo su Maskva metu vis buvo reikalingas naujų pajamų. Dešimtmetį tvarkydamas valstybės išdą, Jozefavičius padarė eilę reformų, pvz., atskyrė didžiojo kunigaikščio privačias pajamas nuo valstybinių, pagerino pinigų kalimą Lietuvoje. Čia reikia dar paminėti ir išdininko Jozefavičiaus brolių Mykolą. Taip pat gavęs bajorystės teises, jis pagarsėjo kaip muitinių valdytojas.

Jau XVI a. Lietuvos žydai ėmėsi girių eksploatacijos. Pagal sutartis ir jie, kaip nevienas stambus Dancigo miško pirklys, gaudavo teisę išsikirsti tam tikrą plotą ir apdorotą medžiagą, supiaustytą į nustatyto dydžio rąstus, lentas ir kitokią statybinę žaliavą, gabenti Nemunu į Dancig; Apie šitokias žydų sutartis, mūsiškai tariant kon-censijas, turime daug faktų iki XVII amžiaus. Tada Vakarų Europoje, ypač Olandijoje, reikėjo laivų statybai didelių kiekių medžiagos. Užtat tada ir buvo intensyviai kertamos didžiosios Sūduvos girios. Tada mirtiną smūgį gavo ir garsieji Lietuvos ažuolynai.

Pati Lietuvos ūkinio gyvenimo sąranga teikė žydams paskatų plėsti savo veikimą. Žydai vis gausiau ėmė darytis valdytojais ar nuomininkais smuklių, liaudies kalba "karčemų". Šiandien mums, įveikiantiems viena valanda greituoju traukiniu ar automobiliu bent šimtą kilometrų, sunku ir įsivaizduoti, kaip labai smuklė, esant anuo metu labai lėtam kelionės tempui, buvo pasidariusi neišvengiama gyvenimo būtinybė. Kaime, miestelyje, pakelėje ji tarnavo ne tik kaip pramogos vieta, kur gaunami svaigieji gėrimai (alus, midus, vėliau degtinė). Keleiviui, važiuojančiam varganais keliais, smuklė tarnavo ir kaip užėiga: sustoti, pasilsėti, pavalgyti, pašerti arklus, juos pailsinti ir pačiam pernaktoti. Jau nuo XIV a. galo įsakmiai žinome, kad didysis kunigaikštis savo žemėse laikė smuklių ir turėjo iš jų daug pajamų. XVI amžiuje jų ėmė nuostabiai daugėti ir privačiose valdose, t. y. didikų bei bajorų ir dvasiškių žemėse.

Atėjęs į smuklę šeimininkauti, žydas ją tvarkė pagal savo stilių ir formą. Jau XVII amžiuje ėmė ryškėti žydo smuklininko tipas, išlikęs iki pat XIX - XX amžių sąvartos. Jis pateko ir į lietuvių bei lenkų literatūrą. Iš dalies neigiamą žydo smuklininko vaizdą jau randame Dionizo Poškos žymiausiame kūrinyje "Mužikas Žiemaycziu yra Lietuvos" (po 1815 m.). Poška aprašo, kaip dvaro urėdas už jo įskundimą ponui skaudžiai primušė muziką. Girdėdamas iš žydo, esą dar būsiąs ir rykštėmis nuplaktas, muzikas prašo žyda kad užtartų:

Bučiuoju žydui kojas, meldžiu gelbėjimo,
Tas už cukraus galvelę pirkto atleidimą.
Taipo žydelis mano sveikatą gelbėjo.
Bet iš klėties tą ėmė, ką tik pats norėjo.

Gausėja Lietuvoje žydai nuo XVII a. vis daugiau darėsi dvarų bravorų ir smuklių nuomininkais, vad. "šinkuotojais", t. y. pilstytojais. Mat, tada buvo negarabė bajorui, kad ir paprasčiausiam, sėdėti krautuvės užstalėje, matuoti, saikuoti ar "šinkuoti" (pilstyti). Tada dar didžiųjų miestų amatai — ir tai truko iki respublikos galo — buvo beveik vienu krikščionių cechų rankose. Todėl XVII - XVIII a. žydų kaip smuklių nuomininkų skaičius labai padidėjo. Tai rodo gausūs to laiko dvarų ir bažnytinių žemių inventoriai, vizitacijų aktai.

Savo antireliginio nusistatymo vedamas, 1956 m. Povilas Pakarklis parašė ištisą studiją apie ekonominę ir teisinę Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje XV - XIX amžiuje, daugiausia tekalbėdamas apie bažnytines smukles, kurios būdavusios išnuomuojamos žydams. Bet nepalyginamai daugiau buvo ponams priklausančių bravorų bei smuklių, kurias nuomavo žydai, tiek patys turtėdami, tiek duodami, žinoma, pelno ir jų savininkams. Valstiečiui tada būdavo nustatoma, kiek iš savo pono smuklės jis turįs per metus išgerti. Krikštynomis ir kitokioms šeimos šventėms jis galėjo gėrimus imti tik iš savo pono smuklės. Dar daugiau: atlikęs ponui kokią patarnavimą, jis gaudavo iš jo raštelį nuomininkui žydui, kad šis duotų jam nustatytą degtinės kiekį. Žydas tad pasidarė dvarininkui labai reikalingas. Jis tvarkė ir kitus jo prekybinius reikalus. Turiu galvoje žydus, vad. "faktorius", t. y. prekybinius agentus, kurie guviai nuplukdydavo savo pono javus ir kitas prekes Rygon, Karaliaučiu ar Dancigan. Ponas be žydo, kuris ūkiškai buvo tarsi jo dešinioji ranka, sunki begalėjo išsiversti. Taip buvo normaliais laikais.

Bet XVII a. viduryje prasidėjo Lietuvai didžios nelaimės. Švedų ir rusų karinės okupacijos, kazokų maištai, didysis Šiaurės karas, didysis 1710 metų maras, visa eilė nederliaus metų Lietuvą ūkiškai stipriai suvargino ir nualino. Sunyko prekyba, suskurdo visas ekonomines gyvenimas Dėl viso to, žinoma, kentėjo ir žydai. Lietuvoje po didžiojo maro paio jų kanalai ir jų seimų organizacija, smuko ir pačių žydų gerovė, atsirad* daug ir jų varguomenės. Žydai Lietuvoje turėjo dalytis bendru likimu su visus gyventojus ištikusiomis krašto nelaimėmis.

Reikia paminėti, kad lenkų valdomoje Ukrainoje jau tada atsirado žydams kruvina opozicija garsiaisiais Kazokų maištais. Dar daugiau žydai nukentėjo prieš pat pirmąjį Lietuvos - Lenkijos padalijimą, po Baro konfederacijos, sukurtos apsaugoti senąsias respublikos laisves ir katalikų tikėjimą. Sukurstyti kazokai ir stačiatikiai vad. "kolivščiznos", kruviniausio Ukrainos epizodo metu, išžudė tūkstančius unitų, lenkų ir žydų. Paskutiniai ilgiems laikams užsitraukė didelę ukrainiečių liaudies neapykantą. Ji laikė žydus uoliais nekenčiamą baudžiamą atnešusių lenkų dvarininkų talkininkais, visur ir nuolat sutinkamais, ne vien kaip

jų smuklių ar bravorų nuomininkais bei laikytojais, Lietuvoje per visus senosios valstybės šimtmečius platesnio masto šios rūšies išsišokimų nežinome.

Pamažu XVIII a. žydai ėmė atsigauti iš suskurdimo ir daugelio karo metų Lietuvos teriojimų bei alinimų, nuo kurių, žinoma, daug buvo nukentėjusios ir žydu laikomos smuklės. Paskutiniajam Magni Ducatus Lithuaniae šimtmečiui baigiantis, jau randame žydų miestuose bei miesteliuose kaip krautuvių savininkų. Apie tai irgi liudija miestelių gyventojų sąrašai. Pvz., 1775 m. Pasvalio inventorius rodo, kad 98 namai miesto priklausė krikščionims, o 27 žydams. Prie rinkos buvo 15 parduotuvių, kurių 14 priklausė žydams.⁸ Kelia žydai koją ir į amatus. Tai jiems palengvino vad. "jurzdikos" arba, liaudies kalba tariant, "urzdikiai". "Jurzdikos", arba "jurisdikcijos", reiškė miesto ploto ir jo gyventojų dalį, kuri nepriklausė miesto magistratui. Tai buvo kartais nedideli žemės sklypai, neįeiną į miesto valdžią, o savo savininkais turį kilminguosius, vienuolynus, bažnyčias ar dvasininkus. Kai miesto amatus tvarkė surasyti ir valdovo patvirtinti cechų nuostatai, "jurzdik je" galėjo būti įkurdintas nuo miesto atitinkam cecho nepriklausantis amatininkas, kuris, pvz., pigiau siuvo batus, drabužius, gamino pakinktų v kaustė arklius, vertėsi kalvyste, dirbo staty ir t. t. Tokiuose "jurzdikių" sklypuose amatininkais paprastai įsikurdavo žydai. Jie sėkmingai lenktyniavo su gerai darbą atliekančiais cechų amatininkais, nes gamindavo pigiau, per daug nesirūpindami gaminio kokybe.

Kaip matome, eigoje keturių šimtų metų savo gyvenimo senosios Lietuvos valstybėje žydai įsitvirtino kredito srityje, smulkioje bei stambioje prekyboje, gėrimų gamyboje bei jų paskirstyme per smukles ir pagaliau amatuose.

Senoji Lietuva buvo daugiatautė valstybė. Žymusis valstybininkas Gediminas ir jo sūnaitis Vytautas Didysis, kviesdami Lietuvon svetimtaučius pirklus bei amatininkus ir svetingai juos globodami, buvo sukūrę didelę tolerancijos tradiciją. Čia nusrėdė sostinė, kurioje viena šalia kitos buvo katalikų bažnyčios, stačiatikių cerkvės, protestantų maldos namai, totorių - mahometonų mečetės ir žydų sinagogos. Pavyzdžiui, pakartodamas Vytauto privilegijas žydams, Žygimantas Senasis 1506 m. įrašė, kad, jei kas žydų sinagogai Vilniuje išmuš langą, turės burmistruvi sumokėti du svaru pipirų. Šitai žydai, nepatirdami kokių ypatingesnių antisemitinių sukrėtimų, išsilaikė iki XVIII a. galo, kai padalyta Lietuva tapo caristinės Rusijos dalimi.

III. Lietuvių ir žydų santykiai, valdant rusams (1795-1915)

Senajoje Lietuvos valstybėje lietuvių ir žydo gyvenimas išsivystė lygiagrečiai pagal ano meto visuomenės santvarkos bei socialinių santykių formas, kurias, biologiškai tariant, galima būtų pavadinti abiem organizmams naudinga simbioze. Bet simbiozė tik tol gerai tarpsta, kol abi pusės turi iš to naudos. Taip buvo ilgai Lietuvoje, kai ūkininkas viską atliekamą parduodavo žydai, o iš žydo pirkdavo viską reikalingą.^{8a}

Rusų valdymo pradžioje nedaug kas keitėsi iš esmės. Istorinėje Lietuvoje iki 1840 m. tebeveikė Lietuvos Statuto įstatymai. Naujovių ėmė atsirasti betgi miesto savivaldybių ir amatų srityse, kurių žydai vis labiau ėmėsi. Iš XIX a. turime šioje srityje daugiau ir statistikų. Sakysime, Varniuose — Žemaičiuose žydai tesirodė, palyginti, pamažu ir vėliau negu Rytų Lietuvoje — 1826 m. buvo 11 žydų siuvėjų ir tik vienas katalikas, o žydas smuklininkas turėjo privilegiją kitiems leisti ar drausti pilstyti degtinę ir alų.⁹ Žydai ir toliau mielai tapdavo smuklininkais, nes bažnytkaimių ir kaimų smuklių tinklas vis labiau tankėjo. 1890 metais, rusų valdžiai įvedus degtinės monopolį, žydams dar liko jos pilstymas smuklėse (traktieriuose) ar pardavinėjimas „išnešamosiose“ krautuose, kaip jis buvo žinomas ir nepriklausomoje Lietuvoje svaiginamųjų gėralų monopolio laikais.

Dėl socialinių santykių ir savotiškai susidėsčiusio istorinio vyksmo, kai bajoras visai nesidomėjo prekyba, Lietuvos žydas čia rado sau vis platesnio užsiėmimo. Tai patvirtina 1856 m. Kauno gubernatoriaus ataskaita, kurioje randame, kad Kauno gubernijos vietiniai pirkliai, nors jų teisės ir buvo suvaržytos, daugiausia esą žydai.¹⁰ Paisydamas lietuvių tautos labo, šitokia padėtimi susirūpino didysis tautinio atgimimo šulas, vysk. M. Valančius. Būdamas anaipol ne antisemitas, Valančius visų pirma susikirto su žydais dėl blaivybės brolijų. Tarp įvairių blaivybės platinimo priemonių, Valančius buvo išvystęs dvarininkuose stiprią ir, palyginti, sėkmingą veiklą uždarinėti bravorus ir smukles. Kai Valančius savo blaivybės brolijomis pasiekė negirdėto pasisekimo, tai žydai, anot Valančiaus biografo A. Alekno, čia suvaidino tamsų vaidmenį. Kad tokia žmonių blaivinimo akcija žydams buvo nepriimtina, nėra reikalo įrodinėti. Juk kiekvienas neišgertas degtinės kibiras mažino jų pajamas. Pavydžiui, 1858 m. Kauno gubernijoje valstybės išdas gavo akcizo už 934.475 išgertos degtinės kibirus, tuo tarpu dėl Valančiaus blaivybės veiklos kitais metais (1859) buvo išgerta jau tik 304.170 kibirai. Vadinas, degtinės gėrimas, dėl įvairių Valančiaus panaudotų blaivinimo priemonių, krito 67%.¹²

Praktiškai nurodydamas liaudžiai kelią į blaivybę savo raštuose, Valančius skatino žmones imtis prekybos ir amatų. O "Paaugusių žmonių knygelėje" (1864) eile straipsniukų pamokydamas, kaip saugotis vengrų, meškininkų, čigonų, šundaktarių, vieną pateikė ir apie Lietuvos žydus. Juo tačiau jis tenorėjo, imdamas gyvų pavyzdžių iš gyvenimo, žmones pamokyti ir duoti jiems naudingų patarimų, kaip jie turį sėkmingai parduoti savo prakaitu sunkiai laimėtus žemės ūkio gaminius. Valančiui buvo tiesiog gaila žiūrėti, kaip lengvai žemaitis leidžiasi apgaunamas. Straipsnyje apie žydus jam terūpėjo įspėti kaimiečius saugotis išnaudotojų ir apgavikų, kaip jis įspėjo saugotis čigonų, vengrų, šundaktarių ir t. t. Kad patys žydai tokiam įspėjimui davė pagrindo, įtikino Valančiaus pavyzdžiai. O vis dėlto, kai Lietuvos žydų vidurinėse mokyklose lietuvių kalbos ir literatūros pamokų metu būdavo skaitomi Valančiaus raštai, žydai jį klaidingai vaizdavosi kaip antisemitą. Iš tikro jame nebuvo jokios nei rasinės, nei religinės neapykantos.

Minėta Valančiaus knygelė atskleidžia dar ir tai, kokiais įvairiais užsiėmimais tada Lietuvoje žydai jau vertėsi. Šalia čia jau minėtų įprastinių užsiėmimų (krautuvės, smuklės, amatai; tarp šių dažniausiai siuvėjai, batsiuviai, kalviai), Valančius išskaičiavo turtingųjų žydų prekybą linais, sėmenimis, javais ir kontrabandos prekėmis. Žydai buvo ir rangovai ("podrjadčikai"), imdami parangų valstybiniam pastatams, tiltams, keliams. Buvo žydų ir vežėjų, kurie, anot Valančiaus, "važiuoja per kiaurą savo amžį". Buvo žydų, kurie nuomavo pašto stotis, ir tokių, kurie miesteliams tiekdamo mėsą. Valančius mini ir vargingus žydus "kromininkus", kurie vaikščioja po žmones nešini smulkiomis prekėmis ir pardavinėdami adatas, kaspinus, virbalus, sagas ir kt.

Apdairiai galvojantis ir kritiškas Valančius, kuris kaimiečiui norėjo atverti akis, sako:

Žydai turtingi, pirkliai, yra, tiesą pasakius, naudingi, ir kraštui reikalingi, nes mūsų ponams nenorint, o žmonėms nesugebant versties, be žydų nebūtų kam pirkti mūsų linų su javais, neperkant negautume pinigų. Matome tai patys: lai kuomet atsitinka prekymetis subatoje, trūksta perkančių, išgaišta ir prekymetis, nes nėra žydų.

Bet žmonės, gebą su žydais versties, lai būna didžiai akylai, nes tie paprastai turi neteisingas buožes, pagadintus svarus, didžius saikus: o tai dėlto, kad, prekėje ne-apgavę, svarmoje ir saikuose apgautų. Tos makliorystės visuomet jiems klojasi, nes mūsų žmonės nepapratę versties, negana tepersimano tuose dalykuose.

Kitoje vietoje Valančius, žinodamas, kad be žydų negalima apsieiti, rašo:

Žydai, turį miestuose kromus, yra naudingi, nes be jų neturėtume kame pirkti reikalingų mums daiktų. Bet ir tie nieko neparduoda be apgauties: nėkuomet nerasi prie jų teisingų buožių, nepagadintų svarų, nesutrupintų mastų. Parduodamąjį vyną, araką ir alų praskiedžia vandeniu, o Viešpats Dievas žino, rasit ir ką kitą maišo.

Davęs dar toliau visą eilę pavyzdžių, kaip žydai parduoda apgedusias prekes (tabaką, arbatą ir t. t.), Valančius priduria:

Bet kas išskaitys visas jų makliorystės? Patys nesugebėdami versties, vis tai turime kentėti. Šioje gadynėje žmonės, tapę liuosais, turi pinigų, — argi negalėtu miesteliuose įsisteigti namus, pasidirbti kromus ir pradėti versties? Visi žmonės juoba jiems tikėtų, nekaip žydams ir galėtų gerai išėiti. Duok Viešpatie, kad tokie vyrai atsirastų!

Bet gali kas tarti: 'ką čia tas raštininkas šneka? žydai regint sudegintų žmogaus namus ir kromą!?'

Į tai atsakau: žmogus, norįs versties, lai perka žemės lopelį tarp žydų ir te pastato ant to namus su kromu. Žydai, nugąstaudami, kad patys nesudegtų, neužkurs žmogaus namų.

Dar sako: 'Žydai užves sprauniką su asesorium, pasakys parduodant kontrabantus, paraką, šviną ir prapuldy žmogų, pradedantį versties'.

Tam šėip atsakyčiau: tegul žmogus nėkuomet nepardavinėja nė kantrabantų, ną švino, nė ginklų, nė parako. Teveža visus parduotinus daiktus iš Mintaujos, iš Rygos. Jug daugel miesteliuose įsimeta burliokai viską parduoda, tačiau žydai nėsudegina, nė prapuldo.

Vėl kas tartų: 'jug mes matėme, kaip žydai pražudė ne vieną ir kaip privedė prie ubagystės pirkli Volskį'.

Atsakau: su Volskiu šėip atsitiko: . . .

Žinoma, būtų daug maloniau cituoti, jeigu mūsų žinomas rašytojas būtų metęs ir šviesesnių spindulių į XIX a. vidurio lietuvių - žydų santykius. Neturime čia objektyvaus atsakymo palyginti, ar, sakysime, krautuvinininkai nežydai buvo tada savo verslo aukštumoje ir ar jie nesulaukdavo tokių pat priekaištų. Kartoju: žydų klausimą Valančius lieti bendruose jo pamokymų kaimiečiams rėmuose, juos ragindamas "būti darbščius, mokyti amatų, šviestis, negirtuokliauti, nesiduoti įvairių apgavikų išnaudojamiems, vengti šundaktarių, užkalbėtojų ir kitokių liaudies engėjų bei mulkintojų".¹³

A. Tamošaitis Liaudies daina

Nuo Valančiaus laikų žydai įėjo į lietuvių literatūrą ir, be abejo, specialistui būtų įdomi tema tai panagrinėti. Čia tik trumpai paminėsime keletą mūsų žinomų rašytojų lietuvių M temą, pirmoje eilėje didįjį tautinio atgimimo veikėją Vincą Kudirką. Ir jis, žinoma, norėjo, kad lietuviai ūkiškai stiprėtų, imdamiesi amat ir prekybos, t. y. eitų į vietas, kurias ištiesai buvo užėmę žydai. Ir Kudirkai kliuvo žydai smuklininkai, palaiką Kirkinančią girtuokliavimo įtaką liaudžiai. Savo "Tėvynės varpuose" jis rašė apie "karčiamninkus". kurių dauguma buvo žydai: "paslaptomis prekiauja degtine, užsiima skolinimais pinigų, perka ir valščionių vogtus daiktus, audeklą, javus ir t.t.. o už viską moka degtine".¹⁴ Kudirkos daugiau ar mažiau antižydiškas nusistatymas, aptinkamas jo svarbiausioje satyroje "Viršinininkai" ir "Tilto atsiminimai", taip pat kilo iš noro sąmoninti lietuvius. Pažymėtina, kad Kudirkos priešybė žydams yra vis dėlto silpnesnė negu jo neapykanta rusų burokratams. Tačiau ši priešybė nebuvo kokis nors rasistinio pobūdžio antisemitizmas, kaip ji, pvz., po keliasdešimt metų išryškino nacionalsocializmas. Kudirkos raštuose nerandame nė mažiausios užuominos, kad žydai buvo rasiškai blogesni. Didžiajam patriotui tačiau nepatiko žydų elgsena, kad jie, ūkiškai gerai gyvendami Lietuvoje, pasidarė svetimi lietuvių visuomenei ir jos siekiams.

Anot Kudirkos (taip jis rašo "Tėvynės varpuose"), "žydai nenori tapti sąnariais tos draugijos, kurios apystovos guli ant menkų paramų. Žydas tapo prancūzu, tapo vokiečiu, o nė vienas žydas netapo lietuviu, nes dėl jo yra kein Geschaeft".¹⁵ Iš to peršasi aiški išvada, kad jis nebuvo nusistatęs prieš lietuviškon visuomenėn daugiau ar mažiau įsijungiančius žydus "perkrikštus" ar prieš žydes ištekėjusias už lietuvių. Apskritai lietuvių buvo teigiamai nusistatyta sulietuvėjusių žydų atžvilgiu. Tačiau tokių atsirado tik nepriklausomybės laikais.

Mūsų judrusis Vaižgantas savo tautinio atgimimo epopėjon "Pragiedruliai" įvedė du gana simpatiškus žydus. Tai Zeligmanas (Zelika) ir Šumacheris (vadinamas Šunakariu), kuris vaizduojamas kaip lietuviškos draudžiamosios spaudos slėpėjas. Jis paslėpęs žydų kapinėse lietuvių spaudos krovinį, kurio taip uoliai ieškojo rusų žandarai. Ryšium su tuo paminėtina ir tai, ką Lietuvoje yra papasakojusi 1945 m. mirusi Felicija Bortkevičienė jos atsiminimus surašiusiam J. Būtėnui. Iš knygnešystės laikų Bortkevičienė 16 pasakojo, esą Anykščiuose gyvenęs žydas gydytojas Šumacheris, laikęs lietuviškų knygų sandėlius. Žinoma, jo įtarti žandarai nė negalvojo. Užtat su juo palaikydavę ryšius kitas anykštėnas — susipratęs lietuvis gydytojas Tadas Moigis ir Kovarsko gydytojas, 1926 m. Anykščiuose miręs Juozas Brazaitis.

Šitas žydo gydytojo Šumacherio pavyzdys rodo, kad lietuvių - žydų santykių vėlesni svarstymai ir apsprendimai turi būti labai atsargūs, nes atsirasdavo šviesių išimčių. Būdavo žydų, kurie bandydavo Kudirkos linkėta prasme peržengti atsiradusį gilų griovį, nuo seno iškastą tarp žydų ir lietuvių, pirmiausia, žinoma, kultūrinėje plotmėje. Tuo labiau tokios šviesios išimtys galioja artėjančios nepriklausomybės metais.

Čia toliau nebesvarstysime geresnių ar blogesnių žydų personažų, įvestų lietuvių literatūrom Prieš akis, be abejo, tebestovį vikrus Faibčikas Juozo Vilkutaičio komedijoje "Amerika pirtyje", ar "karčiamninkas" Krėvės dramoje "Žentas", ar iš kaimo buities paimtas "karabelninkas" jo apsakymėlyje "Silkės". Grįžtant atgal prie žydų gyvenimo Lietuvoje iki rusų valdymo galo, reikia pažymėti, jog nuo XVIII a. pabaigos Rusijos imperijoje buvo imta žydus vis labiau varžyti, 1804 m. buvo, pvz., galutinai nustatyta žydų apsigyvenimo plotas, būtent, tik Rusijos Šiaurės - Vakarų gubernijos. Tad Kauno ir Vilniaus gubernijose savaime žydų padaugėjo. Oficialus visuotinis gyventojų surašymas 1897 m. rodo Kauno gubernijoje 13,7%, Vilniaus gubernijoje 12,7% žydų. (Kauno apskrityje su miestu jų buvo tada 19,9%, Vilniaus apskrityje su miestu — 23.8%). Žydų judėjimas Rusijoje tada buvo taip suvaržytas, jog Maskvoje ir Petrapilyje tegalėjo gyventi patys stambiausieji 1-mos gildijos pirkliai. Po 1905 metų revoliucijos vis daugiau atsirasdavo antisemitinių nuotaikų, ypač Dūmos atstovų nacionaliniuose ir aukštųjų karininkų sluoksniuose; taip pat įvykdavo pogromų, ypač pietų Rusijoje.

Šituose rémuose reikia suprasti ir garsiąją Rytų Ukrainos žydo Mendelio Beilio bylą 1911-13 m., kurioje jis buvo kaltinamas ritualiniais motyvais nužudęs krikščionių berniuką. Rusų valdžios sferoms rūpėjo Beilio bylą, kurioje kaip Talmudo ekspertas dalyvavo ir lietuvis Dvasinės kunigų akademijos Petrapilyje profesorius Justinas Pranaitis, paversti visuotiniu žydų pasmerkimu. Įsijungus geriausiems Rusijos advokatams, Beilis buvo išteisintas ir emigravo į JAV. Lietuvos kaimas, kuriame 1904 m. leista lietuviška spauda jau stipriai buvo praplitusi, uoliai sekė Beilio bylą, juo labiau, kad iš praeities tebesivilkio įvairiausi nekritiškai pasakojimai, esą žydai iš tikrųjų naudoja krikščionių vaikų kraują. Žmonės aiškinęsi, kad už didelius pinigus teismas buvęs papirktas ir Beilį išteisinęs, nors tikrasis berniuko žudikas ir buvo surastas.

Šitokių iš rusų valdžios sluoksnių einančių antisemitinių nuotaikų slegiami, žydai iš Vakarinių imperijos gubernijų, taigi ir iš Lietuvos, prieš I pasaulinį karą ėmė emigruoti, daugiausia į JAV ir į Pietų Afriką (ypač į Johannesburgą). Lietuvos žydų, ypač darbininkų, jaunimas radikalėjo. XIX a. gale įkurta Lietuvos, Gudijos ir Ukrainos žydų socialdemokratų partija "Bund" stiprėjo ir rusų socializmo bei komunizmo istorijoje suvaidino žymų vaidmenį. Tačiau nagrinėti to "Bundo" veiklą ir nuo XIX a. vis labiau ryškėjantį Lietuvos žydų politinį bei visuomeninį diferenciovimąsi būtų jau daugiau žydų istorijos Lietuvoje, resp. Rusijoje, vidaus problema. Mums čia labiau rūpi paliesti klausimą, kokie buvo žydų ir lietuvių santykiai nepriklausomoje Lietuvoje.

IV. Žydų vaidmuo nepriklausomoje Lietuvoje

Iš pat pradžios reikia pastebėti: žydų įnašas Lietuvos atstatymui ir jų įvairių sluoksnių elgsena tautinės lietuvių valstybės atžvilgiu buvo taip įvairūs, jog bendrus teigimus ar kokius nors apibūdinimus vis reikia patikslinti atskiromis konkrečiomis lietuvių - žydų santykių apraiškomis ar daryti stambių išimčių. Neginčijamas yra faktas, kad absoliuti žydų dauguma ilgą laiką visai nuošaliai stovėjo nuo tautinio lietuvių judėjimo. Gal kaip tik dėl to žydų nematyti 1917 - 18 m. Vilniaus reikšminguose įvykiuose. Tai buvo Lietuvių konferencija, kuri 1917 rugsėjo 22 išrinko Lietuvos Tarybą, paskelbusią Vasario 16 aktą. Visur čia Lietuvos žydų nebuvo.

Todėl A. Smetona tada ir parašė "Lietuvos aide" reikšmingą vedamąjį, kad tokiais lemiamais momentais tautos dauguma viena pati turinti spręsti krašto ateitį, o mažumos tik vėliau pakviečiamos bendradarbiauti su dauguma.

Taip ir buvo padaryta! 1918 gruodžio 5, Valstybės Tarybos Prezidiumo pavestas, Augustinas Voldemaras sudarė pirmąjį Lietuvos ministrų kabinetą. Į jį ministru be portfelio žydų reikalams buvo pakviestas vyresniosios kartos žydų visuomenės veikėjas Jokūbas Vygodskis, šiuos reikalus tvarkęs vėliau ir Sleževičiaus kabinete Lietuvai pavojingais mėnesiais iki Dovydaičio kabineto (1919 kovo 12). Po mėnesio į naują Sleževičiaus kabinetą ministru žydų reikalams atėjo senas veikėjas ir žinomas žydų mokslininkas Maksas Soloveičikas, tose pareigose išbuvęs beveik trejus metus. Nuo Steigiamojo seimo iki 1924 vasario 12 ministru kabinete vis buvo ministras be portfelio žydų reikalams. Paskutinis toks

ministras buvo advokatas Simonas Rozenbaumas. Kai jis 1924 vasario 12 gindamas žydų kultūrinę autonomiją, atsistatydino, po penketos savaitių, tiksliau kovo 19, krikščionių daugumos seimas panaikino ministeriją žydų reikalams. Jos ne be atgaivino nė tautininkų valdžia.

Lietuvai vedant kovą 1919 - 20 m. už savo valstybinę egzistenciją, buvo šviesių ženklų, rodančių, kad . alis žydų yra gana pozityviai nusiteikę naujosios valstybės atžvilgiu. Įsitikinę, kad bolševizmas Rusijoje laikysis ir toliau, antikomunistai žydai turėjo vilčių, kad naujakurėje, demokratiškus šūkius skelbiančioje Lietuvoje jie ir sau, ir savo bendruomenei įgys daugiau teisių. Valstybinių švenčių dienomis iki pat nepriklausomybės sutemų smagu būdavo žiūrėti, kai paraduose Kaune praeidavo nemažas buvusių žydų savanorių būrys, kurių nevieno krūtinę puošdavo Vyčio kryžius.

Toliau, kaip anksčiau minėjau, jau nebėra bendro masto žydų ir lietuvių santykiams. Tuometinė žydų visuomenė buvo ideologiškai stipriai suskilusi. Veikliai žydų socialdemokratų organizacijai "Bundui" nuėjus tarnauti komunizmui, nebuvo nieko nuostabaus, kad vieni jauni žydai ėjo savanoriais ar buvo mobilizuoti ginti nepriklausomai Lietuvai, o kiti tuo pat metu per komunistų partiją kasėsi po Lietuvos pamatais. Liečiant karines žydų tradicijas Lietuvoje, reikia pažymėti, kad jau ir anksčiau atsirasdavo didžiųjų sukrėtimų laikais demonstratyvių lojalumo ženklų tautai, kurios žemėje žydai gyveno. Sakysime, 1863 m. sukilime dalyvavo ir žydų sukilėlių būriai. 1654 m. vasarą, kai Maskva pradėjo savo didįjį brovimąsi į Lietuvą, Vilniaus žydai po savo raudona vėliava, apvedžioti baltais dryžiais ir turinčia hebraišką įrašą, sutelkė 130 savanorių; jie siuntė ir savo žvalgų prieš rusus. Tai savo atsiminimuose yra rašęs valdovo Vladislavo Vazos gydytojas.¹⁷

Grįžtant prie žydų vaidmens kuriant Lietuvos valstybę, reikia pastebėti, kad jie gana aktyviai reiškėsi visuose demokratinės Lietuvos seimuose, ypač Steigiamajame, į kurį jie pasiuntė savo 7 vyresnio amžiaus atstovus: advokatus ir kitus žinomus veikėjus. Jų pora jau buvo buvę atstovai ir Rusijos Dūmoje.¹⁸

Kai kurie anų iškilnesniųjų žydų buvo pritraukti ginti ir bendriems Lietuvos reikalams. Paminėtina, kad pasirašant Lietuvai su Sovietų Sąjunga taikos sutartį 1920 liepos 12, reikšmingą vaidmenį suvaidino Lietuvos taikos delegacijos narys, jau minėtasis S. Rozenbaumas, pasižymėjęs ir anksčiau, gindamas Lietuvos reikalus 1919 m. Paryžiuje lietuvių taikos delegacijoje. Nors ši delegacija ir nebuvo oficialiai pripažinta, tačiau uoliai sekama Paryžiaus taikos Konferencijos darbus, naudingai kėlė Lietuvos klausimą. Paryžiuje kaip Lietuvos žydų atstovas žydų delegacijų komitete taikos konferencijoje dalyvavo tada ir Maksas Soloveičikas, turėjęs gerų progų informuoti Vakarų Europos žydų visuomenę Lietuvos reikalais.

Šalia šių šviesių lietuvių ir žydų santykių istorijos faktų, kurių čia tik dalį primename, nuo pat nepriklausomybės pradžios buvo ir šešėlių, temdžiusių lietuvių ir žydų sambūvį. Tautiškai nusiteikusį lietuvių nervino, pavyzdžiui, nuo seno išlikusios hebrajų raidėmis "jidiš" kalba išrašytos žydų krautuvų iškabos. Taip buvo visuose miestuose ir miesteliuose, ypač Kauno senamiestyje ir Vilniaus gatvėse rikiavosi viena šalia kitos tik žydų krautuvės. Kai žydų krautuvų savininkai iškabų srityje nieko nedarė, ėmėsi slaptos energingos veiklos ką tik įsteigto Lietuvos universiteto studentai. Vieną 1923 kovo mėn rytą Kauno, Šiaulių, Panevėžio ir kt. miesto gyventojus nustebino visos juodai užteptos žydiškos krautuvų iškabos. Tas pat pasikartojė 1930 m., susibūrus keliolikai studentų. Žydiškų iškabų už tepimas šį sykį persimetė ir į provinciją (Prienai, Jieznas ir kt.). Vėliau vyriausybės buvo patvarkyta, kad visos viešos iškabos būtų tik valstybine kalba.

Šalia šitos smulkios trinties, kurią greit buvo galima pašalinti, kilo didesnis konfliktas su žydais dėl rusų kalbos vartojimo. Apskritai žydai lie-¹ tuvių kalbos vartojimo reikalu nebuvo uolūs. Jie jautėsi gali nepaisyti gyventojų daugumos kalbos. Šiuo atžvilgiu įdomių pareiškimų žydų atstovai yra padarę ir Steigiamajame seime.¹⁹

Patriotai lietuviai, žinoma, piktdavosi, kad, pvz., žydai, nekreipdami dėmesio į lietuvių kalbą ir jos nesimokydami, Kauno Laisvės alėjoje demonstratyviai kalbėdavosi rusų kalba. Šitas konfliktas persimetė ir į universitetą. Tai irgi buvo ne rasiniai ar antisemitiniai motyvai. Trintis kilo dėl to, kad žydai studentai norėjo būti rusiškosios kultūros reiškėjais, reikalaudami rusų kalbai viešosios kalbos teisių. O lietuviai studentai, kurių tėvai tiek sunkių kovos metų buvo pakėlę su caro žandarais dėl lietuviško spausdinto žodžio, stipriai piktdavosi tokia vieša ir erzinančia žydų studentų elgsena nemėgiama rusiškumo naudai. Tai buvo laikai, kada lietuvis savo tautinėje valstybėje norėjo girdėti kalbant tik lietuviškai. Net ir traukiniuose tada buvo didelėmis raidėmis ant priklijuotų popieriaus juostų užrašyta: "Kalbėkite lietuviškai!" Tad supranta, kodėl žydų studentų elgsena lietuvius erzino, ir 1925 m. rudens semestro pradžioje universiteto I-ųjų rūmų didžiojoje salėje įvyko lietuvių ir žydų studentų muštynės. Žinoma, tuo žydų mėgiama rusų kalbos klausimas nebuvo išspręstas.

Universitete buvo kilęs dar ir kitas lietuvių ir žydų studentų šankirtis. Kaip žinoma, žydai uoliai griebėsi studijuoti laisvasias profesijas, ypač mediciną. Jų čia atsirado 5-6 kartus daugiau, negu normaliai pagal žydų gyventojų procentą medicinos fakultetan būtų galėję patekti. Kai kada žydų tautybės studentai sudarydavo 35 - 40 proc. visų naujai į medicinos fakultetą stojančiųjų. Tada lietuviai studentai ėmė kelti balsą, kad būtų įvestas numerus clausus, atitinkąs žydų gyventojų procentą Lietuvoje. Šitas reikalavimas buvo pagrįstas tuo, kad medicinos fakulteto senosios auditorijos (ypač ana-tomikumo namelis), kol dar nebuvo pastatyti naujieji medicinos fakulteto rūmai, jokių būdu negalėjo sutalpinti visų naujai stojančiųjų studentų. Lietuviams būdavo nemalonus akibrokštas, kai žydai studentai pirmieji užtvindindavo auditorijas ir iš anksto užimdavo negausias sėdimąsias vietas. Tautininkų režimo laikais

naujai stojantiems žydams buvo lietuvių kalbos egzaminai ir tuo būdu, galima sakyti, buvo įvestas numerus clausus.

Ryšium su medicinos studijomis atsirado dar vienas trinties pagrindas, kuris kartais lietuvių ir žydų studentus privedavo ligi įniršimo, kaip tai atsitiko, sakysime, 1929 - 30 mokslo metais. Nors ir gausiai studijuodami mediciną, žydai anatomijos pratimuose drauge su lietuviais studentais piaustydavo tikrai krikščionių lavonus, nes žydų lavonų niekas neduodavo. Tada lietuviai kėlė balsą, kad žydai anatomijos studijoms teiktų ir žydų lavonų. Tačiau šis lietuvių reikalavimas vis praeidavo negirdomis ir todėl dar labiau įtempdavo santykius.

Iš nepriklausomybės laikų čia liečiame labai trumpai tik vieną kitą lietuvių - žydų santykių atžvilgį. Bet šis klausimas yra vertas gilesnės studijos, juo labiau, kad medžiagos būtų galima surinkti nemaža. Stabtelėsime čia tik ties dviem sritimis, būtent, ekonomine ir kultūrine.

Lietuvos nepriklausomybės pradžioje skeptikai keldavo balsą, esą neturtinga ir maža Lietuva sunkiai galėsianti išsilaikyti, nes ji neturinti akmens anglių, geležies rūdos ir žibalo šaltinių. Bet galop ir pesimistai turėjo pritilti, kai lietuviai, į-gimto "gaspadoriško" proto vedami, ne tik atstatė savo I pasaulinio karo sugriautą ūkį, bet ir pakėlė visą Lietuvos ekonominį lygį iki gana aukšto laipsnio. Tačiau kaip tik todėl ir atsirado tarp žydų ir lietuvių varžybos. Visuomenės ūkio srityje lietuviai ėmė veikti organizuotai, kas, žinoma, siaurino žydų ekonominės veiklos lauką. Lietuvoje kooperacija, kurios pradmenis reikia ieškoti jau XIX a. gale, išaugo ant sveikų pagrindų. Į miestų ir miestelių prekybą lietuviai koją įkėlė per vartotojų kooperatyvus. Šios rūšies laimėjimus Lietuvos miestuose būtų galima pavaizduoti daugybe faktų. Užteks paminėti, kad, pvz., Kauno kooperatyvas "Parama" 1940 m. pradžioje turėjo 29 krautuves su 325 tarnautojais ir darbininkais, o kooperatyvo apyvarta 1939 m. siekė beveik 8,5 milijono litų. Lietuvos prekybos kooperatyvai gana sėkmingai susijungė į žemės ūkio kooperatyvų sąjungą "Lietūki". Pieno perdirbimo bendrovės buvo sujungtos "Pienocentro", kuris visą Lietuvą aptraukė pieninių tinklu. 1939 m. Pienocentras, kuris organizavo ir kiaušinių eksportą, išvežė vien sviesto 17.308 tonas. Tad XIX a. pagarsėjęs dvaro žydas "paktininkas", organizavęs ponui pieno ir jo produktų pardavimą, beliko istorijos prisiminimas.

Nuosekliai dėstant, čia reiktų dar bent paminėti didžiąsias akcines bendroves, kurios stiprino Lietuvos ekonominį pajėgumą. Pirmiausia minėtina maisto produktų (ypač mėsos) bendrovė "Maistas" su penkiomis eksportinėmis skerdyklomis. 1938 m. "Maistas" išvežė maisto gaminių už 57.800.000 litų. Taip pat reikšminga buvo ir 1939 m. įsisteigusi akcinė bendrovė "Sodyba", kurios tikslas buvo konservuoti vaisius, daržoves, uogas, grybus, vaistažoles ir juos eksportuoti. Dar reikšmingesnis buvo dalykas, kad, įsteigus akcinę bendrovę "Lietuvos cukrus", 1932 m. Marijampolėje buvo pastatytas Lietuvos pirmas cukraus fabrikas. Antras cukraus fabrikas buvo įkurtas 1936 m. Pavenčiuose, o trečias (užbaigtas tik 1940 m.) Panevėžyje. 1938 m. cukraus buvo pagaminta 28.700 tonos. Tai, žinoma, dar ne iš tolo nepatenkino Lietuvos vidaus rinkos; daug cukraus reikėjo dar importuoti.

Vis stipriau organizuodamiesi ekonominėje srityje, lietuviai kaip tik paveržė tas sritis, kurias buvo užėmę žydai. Čia turiu galvoje linų, pakulų ir nuobraukų eksportą, kurį žydai nuo seno, kaip ir sėmenų, grūdų ir arklių, turėjo savo rankose. 1935 m. įsteigta kooperatyvų sąjunga "Linai" taip intensyviai organizavo linų eksportą, jog šis 1939-40 m. pasiekė 58 proc. (iš 17.781 tonų linų eksporto "Linai" išvežė 10.320 tonų). Šiais keliais pavyzdžiais, kurie, žinoma, ne iš tolo negali pateikti pilno vaizdo, tenorime parodyti, kad lietuviai vis labiau ėmė brautis į jų anksčiau taip vienašališkai apleistą visuomenės ūkio sritį. Jie tai vykdė visiškai laisvų prekybinių varžybų būdu, nereikalaudami jokių varžymų mažumoms. Tenorėčiau pridurti, ką buvo parodęs Lietuvos gyventojų surašymas 1923 m. Tada 76,7 proc. visų gyventojų vertėsi žemės ūkiu, o lietuvių krašte buvo 80,6 proc. Tai akivaizdžiai rodo, kokis mažas lietuvių procentas nepriklausomybės pradžioje buvo ne žemės ūkyje: vos 3,9 proc. Per du nepriklausomybės dešimtmečius tas procentas betgi stipriai ir nuolatos didėjo lietuvių naudai.

Daug yra paskelbta statistikų žemės ūko, prekybos, pramonės ir kitose Lietuvos visuomenės ūkio srityse, ir čia būtų galima paminėti daug įspūdingų skaičių. Deja, niekur nėra atskirų statistikų, kokį procentą žydai sudarė bendroje prekyboje, Lietuvos importe ir eksporte, o ypač pramonėje, kurioje jie vis dar tebebuvo įsitvirtinę odos (Frenkelio fabrikai Šiauliuose), avalynės, lentpiūvių, baldų, plytų, tabako, bravorų, malūnų, saldainių ir eilėje kitų sričių. Apskritai reikia pasakyti, kad lietuvių šuolis į ekonominį gyvenimą, būtent, į prekybą, pramonę ir amatus nebuvo jau toks stiprus, jog žydai čia būtų netekę galimybių toliau verstis. Žydas turėjo čia, kaip sakoma, įgimtą "gyslelę" ir seną patyrimą, kurį lietuviui reikėjo dar įsigyti. Dažnas lietuvis prekybininkas ar smulkios įmonės savininkas vertėsi nelengvai, nes Lietuvoje kreditas tada buvo labai brangus. Neįmanoma buvo rasti pigių paskolų, kad būtų galima labiau išplėsti įmonę ar prekybą.

Žydų ir lietuvių koegzistencijai Lietuvoje tinkamai įvertinti reiktų ją tiksliau palyginti su žydų gyvenimu kaimyninėse valstybėse. Ir štai, čia pat reikia pabrėžti, kad, sakysime, žydų varžymai bei persekiojimai nacistinėje Vokietijoje Lietuvai nedarė jokios įtakos. Priešingai, tais pačiais metais, kai 1938 lapkričio mėn. Reiche buvo organizuojama garsioji "Kristallnacht", t. y. žydų sinagogų deginimas, jų krautuvių daužymas ir plėšimas, Lietuvoje buvo laikinai priglauta daug šimtų žydų šeimų, atvykusių iš Austrijos po "Anschluss'o". (Čia pasižymėjo savo humanišku vadaus reikalų ministerijos generalinis sekretorius pik. B. Štencelis). Tuo pačiu metu Ulmanio valdomoje Latvijoje žydams, kurių ten buvo perpus mažiau negu Lietuvoje, teko irgi patirti įvairių varžymų, o Lenkijoje — nemalonių antisemitizmo demonstracijų.

Lietuvoje tuo tarpu kai kas tik pamurmėdavo, kad, pvz., žydai broliai Ilgovskiai vykdo milijonines viešąsias parangas, ir tuo viskas baigdavosi. Lietuvių ir žydų santykius, žinoma, kiek temdė 1932 m.

įsteigta Lietuvių verslininkų sąjunga, jungusi lietuvius prekybininkus, pramonininkus ir amatininkus. Verslininkai reikalavo mažiau remti kooperatyvinę, o daugiau privatinę lietuvių prekybą. Anot M. Biržiškos, reikšmingi, neaukštos kultūros verslininkų sąjungos pareiškimai "įštrino lietuvių santykius su žydais".²⁰ Verslininkai, be abejo, atliko daug ir naudingo darbo. Jie, pvz., įsteigė pirmąją Lietuvoje verslinio - a matini o pobūdžio prekybos mokyklą Kaune.²¹ Apie prekybos mokyklą kalbant, pirmiausia reikėtų išskirti žymų Prekybos instituto vaidmenį.

Kalbant apie žydus nepriklausomoje Lietuvoje, reikia trumpai stabtelėti ir ties žydų įnašu lietuvių kultūriniam gyvenimui. Liečiant šį klausimą giliau, reikėtų suminėti ir anuos garsius, pasaulinį vardą įsigijusius žydus muzikus, skulptorius ir kitokius iškilus meno bei mokslo atstovus, kurie buvo kilę iš Lietuvos, kaip, pvz., garsusis JAV smuikininkas Jaša Heifetz: gimęs 1906 m. Vilniuje ir ten baigęs muzikos mokyklą, šiandien jis, berods, vis dar tebelaikomas vienu iš garsiausių pasaulio smuikininkų; arba iš Druskininkų kilęs ir prieš I pasaulinį karą Vilniuje keletą metų mokėjęs skulptorius Jacques Lipschitz ir eilė kitų žymių žydų vardų.

Mums čia terūpi trumpai atsakyti į klausimą, kaip elgėsi Lietuvoje lietuvių ir jų kultūros atžvilgiu žydų šviesuomenė, jos akademikai. O jų buvo tiek daug laisvosiose profesijose. Čia betgi randame tik vieną kitą vardą žydo, susijusio su lietuvių kultūrinėmis meno ir mokslo apraiškomis. Nors žydai Lietuvoje buvo gražiai ekonomiškai įsitaisę ir stipriai pralobę, jie vis dėlto labai maža tesidomėjo lietuvių tauta. Be abejo, būtų per daug reikalauti, kad jie būtų buvę mecenatai mokslui ir menui ar stipendijų teikėjai. Tokių ir tarp lietuvių buvo gana reta. Bet ir čia iš bendro teigimo reikia padaryti išimčių. Štai, pvz., Lietuvos garbės konsulas Berlyne Hiršavičius Berlyne įsikūrusiai Draugijai šelpti Lietuvos studentams Vokietijoje paaugojo (1920 m.) 24.000 auksinų. Jis taip pat rūpinosi įrengti studentų valgyklą ir bendrabutį.²¹ Bet šiaip jau anksčiau minėtą kultūrinį griovį sunku buvo ir nepriklausomoje Lietuvoje užlyginti. Tik vienur kitur teatsirado simpatiškas lieptelis.

Pirmiausia reikia paminėti 1944 m. Auschiw-tze sudegintą žinomą Lietuvos teisininką Simoną Bieliackiną, kuris jau 1922 m. rudenį buvo paskirtas į naujai atidaryto Lietuvos universiteto Teisių fakulteto branduolį civilinei teisei. Jis rašė lietuviškai teisinių veikalų, redagavo Kaune Lietuviškosios Enciklopedijos civilinės teisės ir teisenos skyrių, lietuviškai parašė eilę beletristinių knygų. Jo 1907 m. gimęs sūnus Teodoras buvo taip pat lietuviško nusistatymo. Išvykęs Islandijon, jis ten kėlė Lietuvos ir Vilniaus klausimą, sykiu bendradarbiaudamas "XX amžiuje" ir "Naujojoje Romuvoje". Toliau čia paminėtinas Kauno gete 1944 m. pavasarį žuvęs Humanitarinių mokslų fakulteto italų kalbos ir literatūros lektorius Dovydas Michelis. Jis daug rašė italų spaudoje apie lietuvių meną, o su J. Talmantu vertė Dantės "Dieviškosios komedijos" Pragaro giesmes.

Leksikografijos srityje pasižymėjo Benjaminas Sereiskis, kuris 1933 m. išleido gana rūpestingai paruoštą, stambų lietuvių - rusų žodyną. Kiek sutrumpintai jo tas darbas buvo perspausdintas kasdienos reikalams 1948 m. Sereiskis mokėjo labai gerai lietuviškai ir rašė žydams ir rusams lietuvių kalbos vadovėlių. Čia pat reikia prijungti nuo Pa-pilės kilusį žodynininką Chackelį Lemcheną, kuris 1936 m. baigė Humanitarinių mokslų fakultetą ir taip, pat išmoko labai gerai lietuviškai. 1948 m. okupuotoje Lietuvoje jis paruošė pirmąjį leidimą gero rusų - lietuvių kalbos žodyno, kurio yra jau ejęs 3-sis praplėstas leidimas. Lemchenas yra redagavęs dar specialių žodynų, o pernai išleido studiją apie lituanizmus Lietuvos žydų tarmėje. Trečias žydas lituanistas, apie kurį buvo sakoma, esą J Balčikonis jį laikęs savo geriausiu lietuvių kalbos mokiniu, buvo Izidorius Kisinis. Savo vardą 15 įamžino lietuvių bibliografijoje visa eile nuostabių rūpestingumu paruoštų darbų. Nuo geto išgelbėtas čigono "perkrikšto" dokumentais, Kisinis ona pozityviai reiškėsi lietuvių bibliografijos ir ir kultūros istorijos srityje iki pas savo mirties (1958).

Reikia paminėti ir literatūros istoriką - semi-tologą Nachmaną Chaimą Šapiro, kuris pradžioje kaip lektorius, o vėliau kaip ekstrordinarinis profesorius dėstė Humanitarinių mokslų fakultete semitologiją. Patekęs 1941 m. į Kauno getą, jis žuvo su šeima 1943 m. gale IX forte. Pažymėtina įdomi Šapiro 100 puslapių studija, išspausdinta minėto fakulteto žurnale "Darbai ir Dienos" (Nr. 2, 1931) apie nuo Gardino kilusį žydų poetą lyriką Leibą Neidusą, kuris simpatiška apdainavo Lietuvos gamtą, Vilnių ir jo apylinkes. Dailiosios literatūros srityje užsiminėme prabėgomis tik novelių rašytoją Bieliackiną. Tačiau reikėtų šią sritį nuosekliau ir plačiau patyrinėti. Žydai yra, pvz., išsivertę nevieną lietuvių rašytoją. Lietuviškai jie leido nuo 1935 m. "Apžvalgą" ir "Sekmadienį". Mums tačiau terūpėjo čia surasti ir paminėti lietuviškai rašiusius žydų rašytojus, tokius, kaip dabar Lietuvoje panevėžiškis Mykolas Sluckis.

Iš muzikų verta paminėti Vilniuje gimusį jau nuo 1920 m. dalyvavusį valstybės operos orkestre smuikininką Mišą Hofmeklerį ir jo jaunesnį brolių Leibą, kuris buvo nacių nužudytas. Leiba Hofmekleris pasižymėjo kaip operos ir baleto dirigentas. Su lietuvių baletu jis buvo išvykęs į Monte Carlo ir Londoną. Dar paminėsime reikšmingą Lietuvos žydų įnašą Klaipėdos bylai. Čia tepažymėsime du vardus. Tai žurnalistas Robertas Valsonokas, rašęs daug straipsnių lietuvių ir vokiečių spaudoje, 1932 m. išleidęs gerą knygą "Klaipėdos problema", o 1933 m. rašęs vokiškai apie bylą Haagoje dėl direktorijos pirmininko Boettcherio atstatymo ir išspausdinęs studiją apie Klaipėdos uostą. Dar žymesnis buvo įnašas iš Seirijų kilusio žymaus žydų veikėjo advokato Jokūbo Robinzono, buvusio teisių patarėjo užsienio reikalų ministerijoje. Tarp jų įvairių ir Lietuvą liečiančių veikalų paminėtinas 1934 m. išleistas dvitomis Klaipėdos Statuto komentaras (lietuviškai ir vokiškai, viso tad 4 tomiai).

V. Žydų tautažudystė 1941 - 1944

Prieš trumpai apžvelgiant žydų padėtį Lietuvoje vokiečių okupacijos metu - kuri reikė II pasaulinio karo

metu žydams mirtiną pavojų visur ten, kur tik įsiveržė Hitlerio divizijos, reikia tarti porą žodžių apie lietuvių - žydų santykius pirmosios komunistinės okupacijos metais (1940 - 41).

Jei nepriklausomoje Lietuvoje lietuvių ir žydų santykiai vystėsi, galima sakyti, normaliai, be ypatingų konfliktų, tai pirmasis bolševikmetis tuos santykius staiga pakeitė iš esmės. Tai atsitiko vėl ne dėl rasinių ar religinių motyvų. Žydai, tiksliau kalbant, žymi jų jaunosios kartos dalis, sovietinę okupaciją pasitiko dideliu entuziazmu. Lietuviai pasijuto nepriklausomoje Lietuvoje gyvenusių žydų skaudžiai apvilti ir net išduoti, nes šie, tuoj atsukę nugarą viskam, kas lietuviams buvo susiję su brangia nepriklausomybe, ėmė visokiais būdais bendradarbiauti su okupantu, stoti Lietuvoje į pirmąsias vadinamos "socializmo statybos" eiles.

Jau ir seniau buvo žinomas faktas, kad nė tūkstančio narių neturinčioje komunistų partijoje, kuri galėjo veikti tik slapta, didžiausią procentą sudarė jaunosios kartos žydai. Anot M. Biržiškos, jie pasireiškė po tariamos "revoliucijos dienų" 1940 m. "komunistų partijos vos besuvaldomu, kartais net nebesuvaldomu netaktiškumu, nepaprastu veržlumu ir aistringų jausmų reiškimu".²²

Anksčiau žydams, žinoma, buvo sunku Lietuvoje patekti į valstybines vietas. Jie jausdavosi skriaudžiami, kartais net niekinami. Bet reikia atsiminti, kad Lietuvoje iš viso valstybinių vietų buvo labai maža. Ne be vargo patekdavo į jas ir lietuviai; kandidatų vienai vietai būdavo kartais keletą ar net keliolika.

Dabar gi žydai, lipę aplipę komunistų partiją, ėmė pirmauti įstaigose, įmonėse, spaudoje "ir rėksmingai, net agresingai reklamuoti, taip sakant, savaip užantspauduoti naują tvarką".²³ Kai visur "užtvaros" lūžo, jie puolė į komisarijatus, demonstratyviai darėsi aukščiausiais enkavedistų komunistų patikėtiniais ir uoliais jų bendradarbiais.

Vyresnioji žydų karta ir jų sionistinis sąjūdis buvo nusistatę antikomunistiškai, juo labiau, kad turtingesniųjų žydų įmonės, fabrikai, krautuvės ir didesnieji jų namai buvo nacionalizuoti. Pora šimtų žydų šeimų per birželinius išvežimus 1941 m. buvo ir deportuota.²⁴ Šitie antikomunistai žydai tačiau nieko nedarė, neatsiribojo nuo anų "nužydėjusių" žydų siautėjimo ir tuo būdu, ko jau ir pirmąjį bolševikmetį jie baiminosi, užtraukė atsakingumą visiems žydams.

Ilgus šimtmečius gyvendami svetur, žydai, žinoma, buvo išmokę taikytis įvairioms sąlygoms ir naujai atėjusioms valdžioms. Jie įsigijo oportunisto ir lankstumo. Bet tu, kaip minėta, "nužydėjusių" žydų uolumas, kai jie taip aktyviai reiškėsi anomis tragiškoms deportacijų dienomis, lietuviams buvo tikrai nelauktas. Paaiškėjo, kad prie masinių gyventojų žudynių, tardymų, kankinimų, žiaurių lietuvių kalinimų buvo stipriai savo ranką pridėję daug tokių žydų kaip partijos bendradarbių ar jos narių, talkininkaudami rusų komunistams. Labai nemalonu buvo girdėti, kad, sakysime, nežmoniškais kankinimais įvykdytose RAINIŲ MIŠKELIO (prie Telšių) žudynėse aktyviai dalyvavo ir žydai pareigūnai.

Šitokioje tad lietuvių - žydų santykių šviesoje tretysis Reichas pradėjo karą su Sovietų Sąjunga, o lietuviai, slaptos Lietuvių aktyvistų fronto organizacijos vedami, sukilo ir jau birželio 23 d. per užimtą Kauno radiofoną paskelbė Laikinąją Lietuvos vyriausybę.

Tikrai iškraipytų faktus kiekvienas, kas tikėtų komunistinės propagandos kartojamai tezei, esą sukilėliai — partizanai organizuotai nukreipė savo ginklą prieš žydus. Be abejo, tarp jų atsirado ir tokių, kurie asmeniškų motyvų, tamsios sąžinės ar keršto už išvežtą brolių, seserį, tėvus, šautuvo vamzdį nukreipė į nekaltą žmogų tik dėl to, kad jis priklausė kitai rasei.

Norėdami įtaigoti, esą vietiniai žmonės yra labai neigiamai nusiteikę prieš žydus, hitleriniai daliniai, kurie jau iš anksto turėjo planų masiškai naikinti žydus okupuotose srityse, skatino lietuvių sukilėlius jiems talkininkauti. Tai matyti, be kitko, net iš vėlesnių sovietinių tardymų, nors apskritai jų kai kurių duomenų tikrumas gana abejotinas.

Ir sukilėlių - aktyvistų štabas, nekalbant jau apie Laikinąją Lietuvos vyriausybę, nėra niekur rodęs iniciatyvos eiti vokiečiams žydų tautąžudystės organizuotą talkon. Bet vis tik atsiradavo NKVD kalėjimuose sėdėjusių ir bolševikmetyje nuo žydų nukentėjusių lietuvių, kurie virto vokiečių dalinių bendradarbiais. Yra tikra, kad vokiečiai žydams naikinti talkininkų rinkdavosi ir prievarta, prieš tai juos nugirdydami. Nors Kauno Laikinajai vyriausybei ir atėdavo žinių apie tokius veiksmus, tačiau ji buvo bejėgė ką nors daryti, nes jos valdžia net ir anų šešių veikimo savaitių metu siekė labai netoli. Juk niekas per šimtmečius negalėjo įsivaizduoti, kad lietuviai kada nors savo iniciatyva būtų ėmęsi prieš žydus smurto. Viename vyriausybės posėdyje buvo labai piktinamasi dėl ką tik Kauno "Lietūkio" garaže įvykdytų egzekucijų. Bet net ir Kauno komendantas, generolas Pohl, kuris buvo tuoj apie tai painformuotas, čia nieko negalėjo padaryti.

Arbit Blatas Duktė

Žydų egzekucijų įsakytojai tebuvo specialūs vokiečių daliniai. Tai matyti ir iš jų pačių autentiškų dokumentų. Kai kur specialūs jų daliniai, vad. "Einsatzkomandos", žydam šaudyti pritraukusios ir lietuvių partizanų, policininkų, juos filmuodavo bei fotografuodavo. Tuo naciai norėjo parodyti, esą vietiniai gyventojai nekenčia žydų. Taip elgdamiesi, vokiečiai betgi uoliai nutylėjo prievartinį momentą, jų policijos įsakymus, apie kuriuos kalba ir

pačių vokiečių policijos aktai. Bendra išvada: dauguma, ypač tų, kurie per nesusipratimą ar klaidą buvo pritraukti žydams naikinti, vėliau savo darbo gailėjosi ir jį sunkiai pergyveno. Bet ir apie tokius reikia lietuviams aiškiai pasakyti savo žodį. Mes neturime galimybės dabar bylų kelti, bet met turime parodyti savo nusistatymą ir čia turime būti principingi.

Nuo 1941 liepos 2 vokiečių saugumo policija Kaune visą žydų "valymo akciją", kaip jie tai savo oficialiuose raštuose žymėdavo, suėmė į savo rankas. Saugumo standartfuehreris Jaegeris, surašęs gruodžio 1 d. penkerių mėnesių apyskaitą, vokišku tikslumu pažymėjo, kiek kuriame miestelyje žuvo žydų: vyrų, moterų ir vaikų. Jaegerio išvada: apie 137.346 žydų buvę sunaikinta; belikę Šiaulių gete apie 4500, Kaune apie 15.000, Vilniuje taip pat apie 15.000.

Prisimindami skaudžius šios tautažudystės atvejus, žydai yra darę visai lietuvių tautai priekaištų, nors gerai žinoma, kad atsakingumas už žydų žudymą Pabaltijyje priklauso vokiečių daliniams ir tokiems jų pareigūnams, kaip SS-generolui Stahlecker, policijos majorui F. Lechthaler, minėtam standartfuehreriui Jaeger ir kt. Žydai turėjo pagrindo, priekaištaudami lietuviams, kad jų veiksniai tuo klausimu per du dešimtmečius nieko nėra viešai pasakę. Žinoma, yra visiškai aišku, kad vokiečių daliniams talkinę lietuviui nė iš tolo neatstovavo lietuvių tautos nusistatymo. Todėl suprantama, kodėl yra žydų, kurie dar ir dabar tebelaukia, kad lietuviai nuo tokių kruvinių nacių bendradarbių atsiribotų. Tuo klausimu žydai jau anksčiau tikėjosi ir iš vadovaujančių, iš bažnytinių sluoksnių pareiškimo, turėdami galvoje iš kitos pusės daug faktų, rodančių, kad lietuviai yra žydus ir gelbėję, jiems padėję, juos slėpę. Šitas klausimas, žinoma, yra reikalingas rimtos istorinės atramos. Tada ir pati diskusija su žydais tuo klausimu atsistotų kitoje šviesoje. Bet tokį aiškų žydšaudžių išskyrimą reikėtų padaryti. Kažkaip skaudu girdėti bendrus priekaištus tautai, kuri valgydino rusą, lenką, vokiečių. (Prisiminkime čia ir tuos keliasdešimt tūkstančių badaujančių vokiečių iš Rytprūsių 1946 - 50, kurie taip šiltai lietuvių pagalbą vėliau prisiminė). Užuojauta žydams ar jų gelbėjimas priklauso tiems patiems lietuvių būdo ir jų paslaugumo bruožams padėti žmogui skaudžioje nelaimėje. Išgelbėti ar lietuvių pagalbos patyrę žydai, gyveną įvairiuose kraštuose, čia turėtų ateiti irgi objektyvion talkon.

VI. Baigiamosios išvados

Esame padarę istorinę apžvalgą lietuvių - žydų santykių tokių, kokie jie yra buvę šimtmečių eigoje. Tikime, kad tokiems santykiams nušviesti geriausiai bus patarnauta pagal šūkį: Amicus Plato, sed magis amica veritas. Vaižgantas savo "Pragiedruliuose" buvo nubrėžęs Lietuvos žydams įtaigią programą — bendradarbiauti su lietuvių tauta, padėti jai sunkiu metu, kaip žydas Šumacheris padėjo, slėpdamas lietuviškas kontrabandines knygas žydų kapinėse.

Nepriklausomoje Lietuvoje žydai, žinoma, turėjo lietuviams pripažinti teisės būti savo krašto šeiminkais, kaip dabar ir mes savaimė tokią žydų teisę pripažįstame jiems Izraelyje. Tačiau jaunoji žydų karta pirmąjį bolševikmetį nelaukta ir neužtarnautai išdavė lietuvių tautos reikalus. Už tai atsakingumą lietuviams yra priskyre visiems Lietuvos žydams. Tai yra klaida, kaip lygiai yra klaida priskirti atsakingumą visai lietuvių tautai už anuos labai apgailėtinus atvejus, kai vienas kitas lietuvis talkininkavo ar buvo priverstas talkininkauti vokiečių organams, vykdant Hitlerio programą žydų klausimu.

Niekas negali kaltinti visos lietuvių tautos. Daugybė faktų byloja, kad lietuviai žydų žudynėmis baurėjosi ir visokiais būdais žydus gelbėjo, jau ir šiandien galima ta tema daug pasakyti, remiantis duomenimis ne vien knygos "Ir be ginklo kariai!".

Pasauliui kartais primenama garbinga danų laikysena, esą jie išgelbėjo didelę savo žydų dalį. Tačiau geografinė Danijos padėtis, turėjusios tik mažytį žydų procentą, buvo visai kita. Danams buvo nesunku naktimis laiveliais per salas savo žydus gabenti Švedijon. Kokiu būdu tai būtų buvę galima padaryti Lietuvoje? Visus gelbėjimus žydus reikėjo slėpti pačiame krašte. Bet tai yra atskira plati tema, apie kurią reikėtų atskirai kalbėti.

Mano straipsnis, kuriame liko dar daug nepasakyta, teturėjo tikslą nušviesti lietuvių - žydų klausimą istorinėj perspektyvoj. Jeigu kur buvo pereita ir į gynimąsi, tai tik dėl to, kad dideliu netikslumu ir klaidingais duomenimis daroma lietuviams priekaištų dėl jų elgsenos vokiečių okupacijos metu. Būtų pats laikas lietuviams ir žydams, bendrai sutarus, nesiginčijant, anuos, prieš trejetą dešimtmečių įvykusius faktus įstatyti į bendros lietuvių - žydų santykių istorijos rėmus. O dabar reikia iš naujo surasti bendrą pagrindą tokiems santykiams, kurie išskyla kaip kultūrinės nepriklausomos Lietuvos gyvenimo prašvaistės, susietos su vardais Bieliackino, Sereiskio, Kisino, Šapiro ir kitų. To linkėčiau visa širdimi.

1. P. Klimas, Praeitis 2 (1933), p. 120, 153; Scriptorum rerum Prussicarum 3, p. 448.
2. A. Bruckner, Dzieje kultury polskiej 1 p. (1957), p. 493.
3. S. A. Beršadskij, Dokumenty i rejestry k istorii litovskič jevrejev, 1388 - 1550, t. 1-2 (1882).
4. M. V. Dovnar-Zapol'kij, Gosudarstvennoje choziazjst-vo vel. kniaž. Litovskogo pri Jagellonach (1901).
5. Codex epistolaris Vitoldi (1882), p. 380.
6. Z. Ivinskis, Lietuvos prekyba su Prūsais 1 (1934), p. 56.
7. Ten pat (nurodyta eilė šaltinių).
8. P. Pakarklis, Ekonominė ir teisinė Kat. Bažnyčios padėtis Lietuvoje XV-XVI a. (1956), p. 143.
- 8a. j. Končius, Žemaičio šnekos 1 (1961), p. 40.
9. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai 1 (1955), p. 390.
10. Ten pat, p. 455.

11. A. Alekna, Žemaičių vysk. M. Valančius (1922), p. 92.
12. Ten pat, p. 113.
13. K. Korsakas (red.), Lietuvių literatūros istorija 2 (1958), p. 49.
14. V. Kudirkos raštai 2 (1909), p. 126; plg. ten pat apie žydus p. 68, 81.
15. Ten pat, p. 94.
16. "Gimtašis Kraštas", 1971 Nr. 13 (kovo 25).
17. Dr. J. Čeginsko suteikta žinia iš: Maciej Vorbek-Lettow, Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza krola Wla-dyslawa (1968).
18. Z. Ivinskis, Steig. Seimas, Į Laisvę Nr. 50, (1970), p. 18-19.
19. Plg. V. Vaitiekūnas, Lietuvos suverenumas Steig. Seime, Aidai Nr. 10 (1970), p. 459.
20. M. Biržiška, Lietuvių tautos kelias 1 (1952), p. 39.
21. Liet. Enc. 33, p. 448.
- 21a. Tuo klausimu autoriui dr. A. Gerutis suteikė įdomios medžiagos, kuri bus kita proga sunaudota.
22. M. Biržiška, ten pat 1, p. 43.
23. Ten pat, p. 43.
24. Tuo klausimu dr. K. Čeginskas suteikė tikslesnių duomenų, kurie bus vėliau išcituoti.

Griežtai nustatytų ribų darbe nebuvo galima plačiau paliesti eilės klausimų, pvz., žydų pramonė, jų bankai, mokyklos, religinis gyvenimas, Kauno ir Vilniaus getų įrengimas ir kt. dalykų. Autorius surinko įvairiais klausimais medžiagos, kuri čia liko, deja, nepanaudota. Prie visų minėtų klausimų teks sugrįžti. Autorius nuoširdžiai dėkoja už nuorodas, sugestijas ir vertingą medžiagą gautą iš diplomatų, rašytojų, kolegų, bičiulių: V. Alanto, S. Bačkio, J. Brazaičio, K. Čeginsko, A. Geručio, A. Grinienės, J. Griniaus, J. Jakšto, A. Krivicko, J. Lukošiaus, A. Maceinos (jam labai dėkoja autorius ir už kalbos patobulinimą), V. Maciūno, T. J. Vaišnoros, V. Vaitiekūno, J. Žadeikio.

Bonn,
1971.VII.15

http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=678&Itemid=115